

MARINARKEOLOGIN I SVERIGE-MÅL OCH METODER.

Marinarkeologi är en ung vetenskap eller vetenskapsgren. Den tillhör i detta land helt vårt sekel.

Eftersom jag har haft förmånen att sedan 1961 arbeta inom området så har det givits mig möjlighet att se många av denna verksamhets sidor. Men det är inte så ofta man får anledning att luta sig tillbaka och söka ett perspektiv på det man håller på med. Jag tänkte, när jag fick erbjudandet att hålla detta föredrag (se nedan), att detta skulle bli ett sådant tillfälle.

Jag skulle dels med några få ord vilja "positionsbestämna" marinarkeologin - vad avser dess ämnesområde och material, anknytningarna till och utgångspunkterna i andra vetenskaper, mål och metoder. samt undersökningsteknisk utveckling. Dels skulle jag vilja avsluta med en kort beskrivning av situationen idag och med en prognos.

TIDEN FRAM TILL 1960.

De tidigaste marinarkeologiska undersökningarna ägde rum under seklets första decennium. De utfördes på vraken efter stora 1600- och 1700-talsvrak, i vattnen vid Göteborg och Kalmar, och utgjordes av bärgning av lös utrustning och delar av skrovan, för införande i magasin vid olika museer (i gynnsamma fall).

De stora vraken i undervattensläge utgör en typ av undersökningsmaterial, som förblivit aktuella in på 1970-talet. Den mest framträdande representanten är sjölvfallet Wasa.

På 1920- och 1930-talen fångades intresset av mindre fartyg av allmogetyp, påträffade under vatten eller i jord. Ett framträdande exempel på en sådan undersökning är utgrävningarna och dokumentationen av de nära 20 båt- och skeppsvraken i Kalmar Slotts fjärd i början av 1930-talet. Den typ av material som främst behandlades före andra världskriget var således vrak. De som sysslade med dem var inte medvetna om begreppet marinarkeologi. Förutom vrakundersökningar förekom också undersökningar under vatten av annan karaktär. En sådan var major A. Zetterlings studier av Bulverket i Tingstäde träsk på Gotland, en stor träfästning uppförd i mitten av sjön troligen i sen vikingatid (1000-talet). Undersökningar bedrevs där på 1920- och 1930-talen.

'Marinarkeologi' som benämning har en anglosaxisk bakgrund, jämför begrepp som 'marine archaeology- marine biology, geology' o s v. Marinarkeologin i dess moderna betydelse startade efter andra världskriget genom dykritekniska landvinningar i krigets spår och med dessas hjälp utvecklad vetenskaplig verksamhet. Verksamheten hade sitt geografiska huvudområde

i Medelhavet, där dels antika vrak, dels även sänkta eller översvämmade hamnanläggningar från samma epok dokumenterades och studerades.

Den viktigaste tekniska landvinnningen var den lätta dykarutrustningen, vilken gjorde det möjligt för såväl gemene man som för forskaren att ströva i undervattenslandskapet.

Utrustningen och marinarknologin i den nya bemärkelsen kom relativt tidigt till Sverige. Redan omkring 1950 gjorde man vid Ulebergshamn på västkusten undersökningar på vrak, vid vilka lätta dykare arbetade med observation, dokumentation och tillvaratagande av fynd.

Stannar man upp vid året 1960 och gör en sammanfattning, så kan man konstatera tre huvudlinjer i svensk marinarknologi i den tid som ligger före:

-undersökningar och studier av stora skeppsvrak från nyare tid, främst örlogsfartyg.

-motsvarande av smärre fartyg av allmogetyp från förhistorisk tid, medeltid eller nyare tid.

-övrige undersökningar, av t ex befästningar och motsvarande, vilka var relativt få.

Sammanfattningen kan vara av intresse därför att den antyder några olika vetenskapliga traditioner.

De första stora skeppsundersökningarna, av "Enigheden" vid Kalmar 1909, ostindiefararen "Göteborg" i Göteborgs hamn 1905, "Riksnnyckeln" vid Viksten 1920 och "Riksäpplet" vid Dalarö 1921 var snarare vrakplundringar än vetenskapliga undersökningar. Man värderade då ännu inte dessa lämningar som historiskt betydelsefulla. När ansvarig personal börjar intressera sig för de här sakerna utgörs den främst av sjöofficerare: A. Wachtmeister i Karlskrona år 1912, L. Stackell som riksantikvarieämbetets kontrollant vid "Riksäpplets" vrakplats 1921, sedermera amiralen C. Ekmans undersökningar på "Elefanten" i senare tid E. Hamiltons arbete på "Riksäpplet" på 1950-talet. Den senare var i och för sig då pensionerad sjöofficer och intendent vid statens sjöhistoriska museum.

Ser man däremot till de undersökningar som utfördes på mindre (och ofta äldre) fartygsvrak finner man en närmare anknytning till tidens antikvariska och museala traditioner.

Det finns flera exempel före andra världskriget: Äskekärrsskeppet i början av 1930-talet, Kalmarskeppen vid samma tid, liksom även Riddarholmskeppet och Galtabäcksbåten. Undersökningarna av dessa, av vilka Kalmar- och Riddarholmskeppen ursprungligen låg under vatten och de övriga i jord, utfördes som regelrätta arkeologiska undersökningar, genom arkeologer eller motsvarande fackmän.

Bulverket kan representera en första icke-vrakundersökning. Även här är initiativtagaren officer - om också med bistånd från vetenskapsmän och antikvariska institutioner.

På 1940-talet, då de stora sjöhistoriska museerna grundlagts, blandar sig även dessa i leken: statens sjöhistoriska museum genom bearbetningen av Kalmarfynden för utställning och dylikt, exponeringen av en fullskalerekonstruktion av "Elefantens" akterskepp, och senare, på 1950-talet, genom egna undersökningar på "Riksäpplet," Göteborgs sjöfartsmuseum genom engagemang i fynden från ostindiefararen "Göteborg" och i de nämnda undersökningarna vid Ulebergshamn.

Ett annorlunda och framsynt dokument av år 1950 är "Kulturhistorisk fyndkarta över Göteborgs och Bohus läns kustvattenområden" utarbetat av folkskolläraren J. Lundell i Göteborgs amatördykarklubb. Detta utgör ett program för en allsidig kartläggning av historiska lämningar, inte bara vrak, i och ovan vatten längs kuststräckan.

Även beträffande tekniken för undersökningar kan man vid den här tiden urskilja en tudelning. De undersökningar, som utfördes på stora skepp litade till den gängse utrustningen för vrakbärgning: tunga dykare, kranar och tom sprängämnen. Arbetsprincipen var att lyfta upp de ofta tunga föremålen ur vattnet, för, i bästa fall, dokumentation och studium. Observation och dokumentation under vatten intog en sekundär roll.

Den andra gruppen vrakundersökningar präglades däremot som regel av den gängse arkeologiska tekniken. I de fall fynden låg under vatten löstes dokumentationsproblemen genom att fyndplatsen stängdes in med kofferdammar varefter vattnet pumpades ut. Flera av dessa fältundersökningar, t ex den i Galtabäck och den i Kalmar, är med hänsyn till omständigheterna föredömligt utförda.

Ett exempel på initiativrikedom och praktiskt handlag med intressanta resultat är A. Zetterlings dokumentation av den stora träfästningen Bulverket. Han lyckades inte bara utföra en inmätning och utritning av detta stora objekt i horisontalprojektion i dess läge under vatten, utan fick även till stånd systematisk fotografering från luften.

Den undervattensarkeologiska tekniken efter andra världskriget hade som mål att utföra gängse arkeologisk observation och dokumentation under vatten, på ett så effektivt och ekonomiskt sätt som möjligt. Denna teknik, med lätta dykare i arbete, praktiserades som sagt i några få fall under 1950-talet, men även den gamla "bärgartekniken" var i bruk.

Ser man till den vetenskapliga litteratur som publicerades på området före 1960 så var den i huvudsak, eller nästan enbart, inriktad på skeppskonstruktioner och dessas utveckling, samt på fartygens utrustning och last. Slutsatser av historisk karaktär, t ex beträffande krigföring eller handelsfartygens användning, drogs också.

De som sysslade med detta vetenskapliga arbete var maritimt inriktade arkeologer och etnologer, t ex Ph. Humbla, sjöofficerare, t ex C. Ekman, sjö-

fartsmuseernas tjänstemän, t ex E. Hamilton. Från 1950-talet publicerades också kortare redogörelser av sportdykare.

TIDEN EFTER 1960.

Regalskeppet "Wasa" bärgades 1961 med en väldig mobilisering av resurser. Genom sin storlek, fullständighet och mångsidiga fyndmaterial blev skeppet en iögonfallande symbol för vad som fanns av marinarkeologiska fynd i Sverige.

Under 1950-talet började allt fler ungdomar att ägna sig åt sportdykning. Under 1960-talet accelererade denna sport kraftigt, för att idag omfatta flera tiotusental utövare. Sportdykarna blev de första i vårt land som fritt kunde ströva i undervattensvärlden, vilket bland annat innebar att allt flera historiska fynd gjordes, och ibland även togs upp till ytan. Verksamheten kom också att innebära en viss skadegörelse på lämningar under vatten. Motivet för införandet av ett särskilt tillägg till fornminneslagen 1967 för äldre skeppsvrak var också i första hand att förhindra detta. §§ 9 a och b i denna lag ställer skeppsvrak äldre än ett hundra år i paritet med fast fornlämning.

När lagtillägget infördes organiserades också denna sektor av fornminnesvården. Statens sjöhistoriska museum åtog sig att utgöra riksantikvarieämbetets remiss- och expertinstans i fråga om marinarkeologiska ärenden. Det innebär att museet handlägger ärenden och utför utredningar och fältundersökningar på uppdrag. Därtill utsågs Marinmuseum i Karlskrona och Göteborgs sjöfartsmuseum att vara ämbetets ombud i dessa frågor, tillika med landsantikvarierna. Senare utsågs även kustbevakningens distriktchefer till sådana ombud.

Mot 1960-talets slut framträdde en ny verksamhet i vårt samhälle som har och kommer att ha stor betydelse för marinarkeologin. Det är det ökade utnyttjandet av havet och havsbotten för täkt eller för byggnadsändamål. Det visade sig att, precis som på land, sådan verksamhet påverkade genom lagen om fornminnen skyddade lämningar, främst vrak.

Med den nu redovisade punkterna har jag velat kort rekapitulera de nya drag i samhället som markant påverkade marinarkeologins roll och utövande. Utvecklingen har under 1960- och 1970-talen inneburit en utvidgad undersökningsverksamhet, föranledd av kompletteringen av fornminneslagen, ett utvecklingsarbete på den tekniska och metodiska fronten och en utvidgning och precisering av verksamhetens mål och medel.

De svenska vattnen har en speciell karaktär. Det saknades på 1960-talet nära nog all erfarenhet av hur man i dessa skulle bedriva vetenskapliga marinarkeologiska undersökningar. En av de första åtgärderna för statens sjöhistoriska museum var därför att starta ett utvecklingsprogram, bland annat stött av Humanistiska forskningsrådet, för att samla erfarenhet på

detta område.

Målsättningen för detta arbete var att finna dokumentationsmetoder, som gjorde det möjligt att med vald noggrannhet registrera positioner för valda punkter eller fyndplatser under vatten. Det gällde att kunna dokumentera både fartygskonstruktioner och fyndlager i vatten med den begränsade sikt som är utmärkande för stora delar av svensk kust.

I anslutning till detta projekt har vi också studerat problematiken kring dokumentation av olika slag av fartyglämningar, som ju är specifika arkeologiska objekt. Ett flertal pilotundersökningar har utförts på olika vrak i Stockholms skärgård för att studera dessa frågor. Erfarenheterna har utnyttjats i den uppdragsverksamhet, som statens sjöhistoriska museet nu bedriver för riksantikvarieämbetet och andra.

Ser man till verksamhetens målsättning kan man också urskilja en utveckling. Ursprungligen var lämningar av fartyg dess objekt. Sedan dess har ämnesområdet kommit att utvidgas, bl a på grund av de åtgärder som blivit nödvändiga i samband med industrietableringar och liknande vid kust och i vatten. I mitten av 1970-talet preciserades marinarkeologin således på följande sätt: den avser maritima lämningar, på land eller under vatten, med anknytning till äldre maritimt samhälle eller näring. Som en underavdelning kan man se undervattensarkeologin, som avser lämningar under vatten, med betoning på de tekniska specialiteter som undersökningen av dem kräver.

Definitionen omfattar således inte bara vrak, utan också hamnar, varv, försvarsanläggningar, boplatser, ballastplatser, segelleder, sjömärken och mycket annat besläktat. Alltså kort uttryckt vår äldre maritima kultur i arkeologisk belysning.

Dess undersökningsteknik utgår ju från arkeologisk sådan, även om den kräver avsevärd specialisering, medan kunskapsmassan och den därav följande analysmetoden inte bara anknyter till arkeologisk sådan utan även till etnologi, skeppsbyggnadshistoria, historia och kulturgeografi för att nämna några ämnen. Den överväldigande majoriteten av lämningarna inom detta fält är dessutom av senare datering än förhistorisk tid.

De sjöhistoriska museernas tjänstemän har utbildningsmässigt befunnit sig i ett dilemma. Ingen av universitetsdisciplinerna kan erbjuda just den kunskap de behöver, men det är möjligt att hämta en liten bit här och en liten bit där och dessutom lära sig själv. Detta problem omfattar idag också marinarkeologerna. Och de är flera och kommer att bli ytterligare fler. För dessa kommer det att krävas en utvidgad universitetsundervisning. Den som hittills förekommit har utförts vid arkeologiska institutionen vid Stockholms universitet, sedan 1975 då en första D-kurs i ämnet hölls, följd av handledande undervisning.

Den vetenskapliga litteraturen, publicerad efter 1960, är mer mångsidig än tidigare. En stor portion är inriktad på teknisk och metodisk utveckling. Förutom vrakundersökningar har andra fyndtyper uppmärksamats, som system av pålspärrar, nu sänkta boplatser, hamnplatser m m. Problem kring marinarkeologisk inventering har penetrerats ur olika synvinklar. Vetenskapliga synteser i större skala, byggda på det under 1900-talet framkomna marinarkeologiska materialet är internationellt sett få, i vårt land finns inga alls. De må utgöra nästa steg i den vetenskapliga utvecklingen.

Marinarkeologins situation idag vill jag beskriva på följande sätt: Vi är rätt väl beredda för de undersökningar som kan komma ifråga enligt fornminneslagens stadganden. Det som framförallt kräver en utvidgning är översikten och kännedomen om de marinarkeologiska fornlämningarna, inte bara de som ligger under vatten. Att skapa ett adekvat underlag, motsvarande fornlämningsregistret vid riksantikvarieämbetet, är ett viktigt arbete på lång sikt. Ett samarbete pågår med riksantikvarieämbetet för detta ändamål.

Framtidsperspektivet skulle jag vilja rikta åt två håll. För det första räknar man med att inom 3-4 års tid decentralisera även denna del av fornminnesvården, som ännu ligger kvar på riksantikvarieämbetet, till länsstyrelserna. Detta innebär att de 24 länsstyrelserna skall kunna handlägga marinarkeologiska ärenden, utföra besiktningar och undersökningar m m. För närvarande finns det bara en handfull personer i landet som kan kalla sig marinarkeologer. Det krävs en avsevärd utvidgning av den skaran, genom utbildning och praktik, inom de närmaste åren om man inte skall råka in i ett prekärt läge. Man kan gott jämföra situationen med den som skulle uppträda om man tvingades sköta vården av våra kyrkor utan tillgång till konsthistoriker, restaureringsexperter o s v.

Det andra perspektivet ligger nära det första. Utvinningen av råvaror, främst sand och grus, och byggnationen i havet har startat. Flera statliga utredningar har genomförts för att bana den vidare vägen, t ex Havsresursutredningen och Havsmiljögruppens arbete.

Utvecklingen här kommer att accelerera. Det är väsentligt att svensk fornminnesvård har vetenskapliga och tekniska resurser att följa med, att möta de krav på bevarande, tillvaratagande och dokumentation som kommer att ställas. Detta gäller såväl objekt påträffade i sandtäktsområden ute till havs, som vrak i gamla hamnar under utbyggnad.

Carl-Olof Cederlund
Sjöhistoriska museet

Denna artikel är en av red något retuscherad version av ett föredrag hållet vid Kgl Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademiens ordinarie sammanträde 8/5 1979.